

О. А. БЕЛЕНОК

Oleksiy A. Belenok

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ЯК ПРЕДМЕТ КРИТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Завдання виходу України з системної кризи не може бути успішно вирішене без неупередженого наукового аналізу тих перетворень, які торкнулися ледь не всіх сфер суспільного життя. Напередодні виборів Президента України—2004, що без перебільшення означатимуть початок нового тривалого історичного циклу, особливо важливо проаналізувати причини і шляхи подолання сталих бар'єрів у політичній свідомості і політичній практиці, бо без адекватного діагнозу країна й надалі потерпатиме від “лікарів”, які лише змінюють одне одного біля ліжка хворого. Отже, проблемне поле даної статті складають протиріччя трансформаційних процесів в Україні, починаючи з 1990-х рр. і до теперішнього часу, а також їх пострадянська рефлексія. Соціетальні

механізми трансформації пострадянського соціуму всебічно розглянуто у працях російських суспільствознавців (А. С. Панарін, Т. І. Заславська, Ю. Г. Буртін, Ж. Т. Тощенко, А. С. Ципко та ін.). Українській політологічній і соціологічній літературі в цілому притаманний дещо звужений підхід до факту розвалу СРСР, апологетичне трактування терміну “незалежність”, що виключає розгляд інших варіантів реформування радянського суспільства, які обговорювалися в інтелектуальному середовищі наприкінці періоду перебудови. Виняток становлять праці А. Деркача, С. Веретеннікова, А. Єрмолаєва, В. Б. Гриньова, А. С. Гугеля, В. І. Тарасенка, О. О. Іваненко^{*}; В. Д. Бабкіна, Є. І. Суїменка, А. Г. Арсеєнка. Це і є коло наукових робіт, на які ми спираємося.

^{*} А. Деркач, С. Веретенников, А. Ермолаев. *Бесконечно Длится Настоящее: Украина: четыре года пути.* – К.: Либідь, 1995; В. Б. Гринев, А. С. Гугель. *Потерянное десятилетие – контуры новейшей политической и экономической истории Украины.* – К.: МАУП, 2001; В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма).* – К.: ІС НАНУ, 2004.

У нашому дослідженні ми ставимо такі цілі: 1) поставити питання про неповну евристичну силу терміну “незалежність” щодо аналізу катаклізму, що народ України зазнав протягом останнього десятиріччя ХХ ст.; 2) проаналізувати окремі особливості пострадянського ладу, які гальмують суспільний розвиток; 3) наголосити на необхідності зміни парадигми ціннісного мислення, утвердження нового пріоритету у відносинах “держава—громадянин”.

Маючи досвід 13 років, прожитих у незалежній Україні, можна констатувати: тотальна відмова від комуністичної ідеології стала новою ідеологією. Але ж продукти розпаду адміністративно-владної вертикалі, яка існувала в радянській Україні, продовжують активно впливати на сучасне суспільство. Владний тоталітаризм диверсифікувався і, наче кульки ритуті, розсипався по різних управлінських ланках, по різних клітинах соціуму.

Проблеми, що привели суспільний лад колишнього Союзу РСР до точки біфуркації 1990-х рр., в умовах незалежної України не лише не були належним чином вирішенні, але й значно примножилися. Обіцяний рух до майбутнього, до ринку як панацеї відкинув країну, попри інтенсивну комп’ютеризацію, у цивілізаційне минуле. Життя цілих прошарків населення та вікових груп (особливо літніх людей), як і після 1917 р., стало паливом для неузгоджених, хаотичних перетворень. З кризи адміністративно-командної моделі соціалізму автоматично не випливали ні руйнація держави як єдиного соціального організму, ні насадження номенклатурно-мафіозного капіталізму на його теренах. Ці дві стратегічні помилки реформаторів, з яких скористалася реакційна частина колишньої партноменклатури, досі не визнаються правлячим класом України, замовчуються інтелектуалами, що обслуговували режим Кравчука-Кучми, достеменно не усвідомлені молоддю, чия соціалізація і вступ до дорослого життя припали на період істо-

ричного зламу. У 1990-і рр. існувала цілком реальна серйозна альтернатива дикому ринку, а саме — орієнтація на демократичний соціалізм, очищений від вад його бюрократичного варіанту, у складі оновленого Союзу при децентралізації влади і суттєвому переносі її на місцевий рівень.

Перед тим, як розпочинати кардинальні перетворення, реформатори мали оприлюднити чесний прогноз щодо соціальної ціни реформ і надати зобов’язання піти з влади, якщо така буде перевищена. Натомість у 1990–1991 рр. у суспільстві, охопленому мітинговою ейфорією, точилася лише поверхова розмова стосовно переваг автономного, поза Союзом, реформування України.

“Обіцяючи фантастичні блага після відділення, лідери республік фактично обманюють народ” — попереджував ще до серпневих подій 1991 р. голова депутатського об’єднання “Союз” Ю. В. Блохін [1, с.5]. Реформатори тоді не пояснили народу України, якою буде плата за розвал Союзу. Можна припустити, що якби подібне пояснення хоча б у загальних рисах відтворило реалії наступного десятиріччя, суспільної згоди на реалізацію проекту незалежності отримано не було б.

Влада, що проголосила демократичні реформи, насправді не забезпечила економічну незалежність трудящих. Державні монополії часто-густо було трансформовано в приватні на користь керівництва і регіонального начальства, було здійснено конфіскацію трудових заощаджень в Ощадбанку, пропагована в якості ринкової поведінки наймана праця почала уособлювати відчуження людини від самої себе, що камуфлюється “стариминовими” ідеологами в образі удаваної свободи вибору для трудівника.

Класи, що перемогли у ході соціальної революції 1990–1991 рр., нав’язали народу власні, вигідні їм уявлення про бажаний шлях розвитку України та нібито прийнятний характер суспільного ладу. Утопізм багатьох щирих “демократів” полягав у тому, що вони почали

розбудову України по суті з чистого аркуша, ігноруючи її багатомірну культурно-цивілізаційну ідентичність, у т.ч. пов'язану із радянськими традиціями, які глибоко вкорінилися практично серед всіх верств населення.

Парадоксально, але звання демократів і монопольне право інтерпретації новітньої історії України остаточно привласнила собі лише одна частина політикуму, яка саме і винна в тому, що відповідні цінності були дискредитовані у масовій свідомості внаслідок спроб їх імітаційного шеплення до тканини суспільних відносин, яка й дотепер зберігає у своїй основі принцип експлуатації. “У розколотому суспільстві, що розпочало демократизацію до того, як підведено історичну риску під минулим і забезпечена згода політичного класу відносно того, якому бути майбутньому, минуле проростає в сьогодні відразу в двох іпостасях: у вигляді залишків попереднього режиму, що пристосовується до демократичних процедур, та у вигляді режиму нового, що втілює ці процедури, але лише тією мірою і в тому обсязі, які дозволяють йому зберегти суттєві особливості свого антагоніста-попередника. Знаходячись у непримиренному протистоянні, ці дві іпостасі водночас взаємодоповнюють одна іншу: кожна з них потребує своєї протилежності і виправдовує своє існування існуванням іншої” [2].

Погоджуючись з тезою, що теперішня Україна є значною мірою іншою реальністю порівняно з тою, якою вона була 15 років тому, важко все таки поділяти оптимістичні реляції чиновництва, що нова Україна, буцімто, вже відбулася. Як свідчать результати загальнонаціонального опитування, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” (N=2011, лютий 2004 р.), на питання “Маючи можливість переїхати разом з Вашою родиною до іншої країни, скористалися б Ви нею?”, ствердно відповіли 33,8% респондентів. Найбільш схильними до еміграції виявилися молоді та люди з вищою освітою. Серед

респондентів до 30 років з вищою освітою бажання емігрувати з України, якби мали таку можливість, висловили близько 66% [3]. Доки ми неправильно визначаємо причини невдач проекту “Україна”, що мали місце протягом втраченого десятиріччя, суспільство залишатиметься у зачарованому колі. Численні часткові реформи не торкаються суті процесів формування і функціонування капіталу і тому сприяють самовідтворенню соціального устрою, який дозволяє певним верствам паразитувати на суспільстві, одним групам досягати переваг за рахунок виключення інших, припускаючи лише деякі переміщення індивідів між ними.

“Виникла потужна “антисистема” відбору до влади людей особливого роду — цинічних, здатних до подвійного мислення, слова промовляються патріотичні, а справи робляться із власним зиском” [4]. Не толерантна до іншої думки, вузька купка політиків та економістів, які були ініціаторами та керманічами курсу на розвал Союзу та прискорену капіталізацію, коли виявилось наочним його фіаско, з метою самозбереження, стали ще з більшою силою виправдовувати свою діяльність (“не про таку Україну ми мріяли”) — займаючись пошуком вигаданих ворогів. Озброєні підконтрольними ЗМІ, народ намагаються вчити ті, хто робив владну кар’єру у 1990-і рр., у той час як Батьківщина стрімко котилася до статусу країни периферійного капіталізму. Агресивна реакція з боку “реформаторів” на аргументовану критику курсу, нав’язаного ними радянському суспільству в 1991 році, на перші ознаки осмислення пройденого шляху видає їхню спільну генетичну властивість (бо майже всі вони були в КПРС) — більшовизм, чиєю практикою є небажання вдаватися до погоджувальних дій, переговорних процедур, готовність зневажати громадську думку, настрої людей, не згодних із запропонованим курсом.

Соціальне життя врешті-решт потребує припинення розколу між носія-

ми ідейно протилежних течій і відмови від конфронтації між ними. Адепти альтернативних політичних філософій — реставратори командно-адміністративної системи та ліберали-комунофоби вичерпали себе і виступають, можливо, не усвідомлюючи того, гальмом для розвитку суспільства. Треба визнати, що спадкоємцями радянської історії є не лише комуністи, а патріотами — не лише націонал-демократи. Доки не буде дана об'єктивна оцінка радянського минулого у долі країни, де незважаючи на безліч негативів, було чимало позитивного; де, справді, наявні проблеми потребували еволюційного коригування, а не тотального демонтажу, підводити ризику під ХХ століттям видається зарано.

Наразі, на наш погляд, актуальною є робота з уточнення цільових установок реформування суспільства, для чого варто повернутися до початкових його цілей, сформульованих ще на I з'їзді народних депутатів СРСР (1989 р.): реформи мають здійснюватися виключно на благо людини. Рівень та якість життя, соціальне самопочуття населення — ось перевірені індикатори правильності ходи реформ. Ринок — не фетиш, не самоціль, а лише інструмент для досягнення вищих стандартів життя. “Руйнація державності була б неможливою, якби “приватизація” бюрократією процесів прийняття рішень і реалізації управлінських функцій наштовхнулася на опір суспільства, на його прагнення поставити владні інститути під жорсткий громадський контроль”, як слушно свого часу вказували аналітики з фонду “Реформа” (кер. — А. Мігранян) [5]. Традиційна для нас парадигма суспільного договору, що сягає ще в часи Російської імперії — СРСР, передбачає, що влада є єдиним незаперечним суб'єктом управління, а неорганізоване суспільство підданих — його об'єктом. Суспільний договір нового типу дозволяє здійснити перехід від держави-патрона до держави-партнера. На макрорівні це означає, що суспільство дедалі більше набуває ознак системи, яка самоорганізовується

і здійснює вибір напрямку і форм розвитку в кожний конкретно-історичний проміжок часу. На мікрорівні йдеться про запуск механізмів горизонтальної мобілізації, тобто про об'єднання громадян з метою спільного вирішення тих чи інших нагальних загальнодержавних (місцевих) проблем, що дасть змогу розкрити ініціативність та задіяти творчий потенціал багатьох людей, що нині з різних причин перебувають в Україні у стані “внутрішньої еміграції”. Обов'язок інтелігенції — сприяти створенню мережі недержавних структур (громадських організацій, фондів), які б ставили за мету не кон'юнктурну участь у передвиборчих перегонках, а системне оновлення суспільства засобами експертизи національного законодавства на предмет відповідності до норм Загальної декларації прав людини; громадських слухань (у т.ч. в Інтернеті) з актуальних соціально значущих питань; підвищення гуманітарної освіти майбутніх політиків і громадських діячів.

Багатопартійна система в Україні, хоча й здатна дещо гасити соціальну напруженість, певною мірою обмежувати апетити капіталу, пом'якшувати експлуатацію трудящих, ось вже друге десятиріччя не може соціалізувати грабницький капіталізм. З часом, на нашу думку, постане питання про виробничу систему виборів, коли депутати до всіх органів влади обиратимуться від трудових колективів і об'єднань, які зможуть більш ефективно контролювати своїх обранців і при потребі оперативно відкликати їх.

Рух України в напрямку Єдиного Економічного Простору з Росією, Білоруссю і Казахстаном і подальша участь в ньому є не втратою народом свого конституційного статусу джерела влади, а реалізацією Декларації про державний суверенітет України від 16. 07. 1990 р., підтвердженої на Всеукраїнському референдумі від 1. 12. 1991 р.

Більше того, результати загальноукраїнських соціологічних моніторингових досліджень, які з 1994 р. проводить

Таблиця 1

Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі? , (%)

	2000	2001	2002	2003	2004
Переважно негативно	37,0	25,7	23,1	19,9	20,1
Важко сказати	22,2	21,9	18,8	18,1	16,8
Переважно позитивно	40,8	52,3	57,8	61,9	62,8
Не відповіли	0,1	0,1	0,3	0,1	0,3

Інститут соціології НАН України за репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення вибіркою, свідчать, що за останні роки число прибічників ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі поступово зростає (табл. 1).

У демократичній країні влада не може не враховувати громадську думку населення при визначенні засад політичного курсу. Наприкінці зробимо деякі висновки. 1. Розвал Союзної держави відбувся внаслідок кумулятивного ефекту від деградації партноменклатури як панівного класу в СРСР (М. Джилас, М. Восленський), глобальної психологічної війни Заходу і діяльності внутрішніх агентів впливу, які надмірно роздували етнопонаціональні почуття в радянському народі заради зиску від розподілу колишньої державної власності; 2. Усі, хто в різний час входив до владної верхівки незалежної України (включаючи, певною мірою і ліву опозицію), відповідальні за стан справ в державі за роки незалежності. На часі своєрідна угода (на зразок пакту Монклоа) між носіями двох ідеологічно протилежних течій – ортодоксально-комуністичної і національно-ліберальної про відмову від конфронтації і вичерпаність, а тому безперспек-

тивність цієї суперечки. 3. Нова, інтегративна ідеологія має окреслити шлях, відмінний як від бюрократичного соціалізму, так і космополітичного лібералізму, гармонійно поєднати позитиви двох систем – соціальну справедливість і динамічний розвиток економіки, спиратися на узгодження інтересів різних соціальних, у т. ч. етнопонаціональних груп населення. 4. Важливою запорукою прогресу суспільства є демократизація механізму відбору гідних співгромадян до апарату управління державою.

У плані подальших розвідок з окресленої проблематики актуальними видаються конкретні соціологічні дослідження сучасного становища у сфері дотримання прав людини, гарантованих Конституцією України і міжнародними правовими актами, з'ясування громадської думки на рівні масової і "елітарної" свідомості щодо темпів, напрямів та важелів коригування курсу реформ. Ситуація в державі потребує від науковців чіткого прогнозу того, в який спосіб усвідомлення різними групами населення необхідності якісного оновлення суспільства, переходу до нової України, вільної країни вільних людей, звідки не хотілося б емігрувати, втілюється в результатах чергових президентських і парламентських виборів.

1. *Блохин Ю. В.* Во имя сохранения Союза // Народный депутат. — 1991. — № 9.
2. *Клямкин И., Шевцова Л.* Как власть и оппозиция борются против государства // Независимая газета. — 1999. — 7 июля.
3. *Яневський Д., Макеев К.* Кінець проекту “Україна–91”? // “Українська правда”. — 2004. — 18 лютого; Кожен третій українець хотів би емігрувати в іншу країну // Ліберальна газета. — 2004.
4. *В.Поляков.* Да, но // Литературная газета. — 2003. — 21–27 мая.
5. Проблема субъектности российской политики (Аналитический доклад) // Независимая газета. — 1998. — 18 февр.

Подано до редакції 02.03.2004

Abstract. **THE TRANSFORMATION OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CRITICAL REFLECTION.** The article reviews the origins of the comprehensive crisis in the contemporary Ukraine. It argues for an agreement between the main two opposite political trends: the orthodox communists and national liberals. The author offers a new social paradigm as antithesis to the political practices of bolshevism.